

Izvorni znanstveni rad.

Primljen: VI/1996.

Prihvaćen za tisk: X/1997.

Vesna Zečević

ORGANSKA TRANSFORMACIJA KAJKAVSKIH GRAMATIČKIH MORFEMA U SVJETLU DOPUNSKE DISTRIBUCIJE

U radu se prikazuje organska transformacija kajkavskih gramatičkih morfema kao posljedica dopunske distribucije vokala koja utječe na strukturu i inventar kajkavskih gramatičkih morfema dovodeći do bogate alomorfizacije.

1. Dopunska distribucija o kojoj je riječ u ovome radu posebna je vrsta ograničene distribucije nekih fonema u sintagmatskom nizu, koja obuhvaća sav jezični materijal, tj. sve jezične razine i po svom je karakteru automatska. U ovom radu želimo pokazati posljedice dopunske distribucije vokala na razini kajkavske morfologije, odnosno kako ona utječe na strukturu i inventar kajkavskih gramatičkih morfema svih vrsta riječi i njihovih oblika dovodeći do bogate alomorfizacije na razini makrosustava, tj. narječja kao cjeline.¹

U osnovi je dopunske distribucije o kojoj je riječ, defonologizacija fonoloških opreka, odnosno gubljenje fonološke razlike između dvaju vokalskih fonema pri čemu se jedni vokali zamjenjuju drugima. U suvremenim govorima kajkavskoga narječja vokal je u rezultatu defonologizacije fonološke opreke gotovo uvijek identičan s glavnim aforonom drugoga člana opreke. Neutralizacija vokala odnosi se samo na jezični izraz pa zbog toga ne utječe na promjenu njegova sadržaja jer se događa samo "fizička" diferencijacija funkcionalno istovjetnih elemenata.² Tako

¹ Građa koja je poslužila u ovom istraživanju obuhvaća dijalektske podatke iz tiskane literature s gotovo cijelog područja kajkavskoga narječja te sve istražene punktove za Općeslavenski lingvistički atlas i Hrvatski dijalektološki atlas. Prema kriteriju osnovnog vokalskog razvijnika, nisu obuhvaćeni oni govorovi koji genetički najviše odstupaju od glavnine kajkavskih govorova. To se odnosi na govore s nekim osobinama kao u slovenskim govorima, a to su prvenstveno govorovi u Gorskem kotaru i u buzetskoj zoni u sjevernoj Istri te govorovi u dolini rijeke Sutle i u zapadnom Međimurju.

² Usp. A. Martinet, *Osnove opće lingvistike*, Zagreb 1982, str. 252.

se npr. prema pravilu o neutralizaciji opreke između vokala /o/ i /e/ u kratkoj ultimi vokal /o/ zamjenjuje vokalom /e/, odnosno kontinuanta etimološkoga vokala /o/ kontinuantom jata i šva, i to u svih kategorija riječi koje završavaju kratkim vokalom /o/, u većini govora nenaglašenim, a u dijelu govora s oksitonezom³ – naglašenim. Zbog toga se leksemi kao *čudo, selo, vino, dobro, toplo* u jednim govorima, i *čude, sele, vine, dobre, tople* u drugima, prepoznaju kao iste riječi s istim leksičkim i gramatičkim značenjem.

Ograničena se distribucija općenito analizira u odnosu na one strukture u kajkavskom makrosustavu koje takvu distribuciju nemaju i mogu se zbog toga zvati polazne, neobilježene strukture. Te se strukture podudaraju s dijakronijskim jer imaju etimološki nepromijenjene izraze leksema, odnosno morfema.

2. Ograničena se distribucija vokala u morfološkoj odnosi na vokale *o*-tipa od kojih je jedan kontinuanta etimološkoga /o/, a drugi nazala /ø/ i samoglasničkoga /l/. Ti se vokali zamjenjuju, i to vokal /o/ vokalima /i/, /e/, /u/, a vokal /ø/ vokalom /u/.⁴ Zbog takva njihova zamjenjivanja u gramatičkim morfemima, mijenja se struktura gramatičkih morfema pa onda i njihov inventar po čemu se govor međusobno razlikuju. Alternacije vokala u gramatičkim morfemima promatraju se na razini makrosustava, uvijek u odnosu na polazne strukture, i to prvenstveno zato što ima mnogo mjesnih govora u kojima se alternacije ne uočavaju jer postoje samo organski transformirani morfemi. Osim toga, ima i takvih govora u kojima se uočava samo, da tako kažemo, druga faza određenе alternacije u odnosu na polazne strukture. Npr. alternacija u/i u primjerima kao *ðku, lèti* u odnosu na *oko, leto* u polaznim strukturama prema kojima bi polazna alternacija bila o/u u jednim položajima, a o/i u drugima. Te bi se alternacije na razini makrosustava mogle nazvati dijasustavnima, dok bi se alternacije tipa u/i mogle nazvati unutarsustavnima jer se uočavaju i karakteriziraju samo na razini sustava mjesnoga govora. Dijasustavne se alternacije utvrđuju usporedbom govorâ međusobno pri čemu se netransformirani morfemi promatraju kao polazne strukture za govore s organskom transformacijom morfema. Bez poznavanja dijasustavnih alternacija ne bi se mogla utvrditi priroda unutarsustavnih alternacija, što znači da se za utvrđivanje alternacije u/i u nekom govoru mora znati za odnos *ðku, lèti* prema *oko, leto*, i za alternacije o/u, o/i, koje proizlaze iz toga odnosa.

³ Koji su govorci s oksitonezom usp. S. Ivšić, *Jezik Hrvata kajkavaca*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 48, 1936, karta 2.

⁴ Kontinuante starohrvatskih fonema donose se u istoj fonološkoj transkripciji bez obzira na njihovu stvarnu prirodu u mjesnim govorima, koja bi se za navedene foneme mogla načelno predstaviti odnosom sjever : jug, i to:

sjever /o/ (</o/) : /o/ (</ø l/)
jug /o/ (</o/) : /ø/ (</ø l/).

3. Prema fonotaktičkim pravilima koja transformiraju gramatičke morfeme, u kajkavskom se narječju, prema do sada prikupljenim podacima, može razlikovati nekoliko skupina govora.

U prvoj su *skupini* govori koji su polazne strukture jer nemaju ograničenje za vokal /o/ u kratkoj ultimi. U takvima govorima riječi mogu završavati vokalom /o/, a to je prvenstveno kategorija srednjega roda imenica, pridjeva, zamjenica, rednih brojeva te ostale kategorije riječi koje u osnovnom liku završavaju vokalom /o/, kao što su to prilozi i prijedlozi. U tim je govorima gramatički morfem za sr. r. -o uz -ę, koje je rezultat alternacije o/ę iza palatala, /c/ te iza skupina /št/, /šč/, /žž/.⁵ To je stara naslijedena alternacija koja je u sustavu svih hrvatskih govora, pa i standardnoga jezika. Ona je rezultat asimilacijske neutralizacije po kompaktnosti, jer su palatali kompaktni⁶ te se nekompaktni vokal /o/ zamjenjuje kompaktnim vokalom /ę/. To je neutralizacija drugoga tipa od mlađe neutralizacije /o/ ~ /e/, koja, kao i neutralizacije /o/ ~ /i/, /o/ ~ /u/, /o/ ~ /u/, ima karakter unutarsustavne pojave mjesnoga govora u kojem se pojavljuje.

U drugoj su *skupini* govori s djelomičnim ograničenjem za vokal /o/ u kratkoj ultimi i s obzirom na vrstu alternacije razlikuju se dvije podskupine:

1. govori s unutarsustavnom alternacijom o/ę iza svih suglasnika izuzev gravisnih /p b m k g h f v/ i s dijasustavnom alternacijom o/ę. Zbog toga se u tim govorima povećava inventar gramatičkih morfema u kategoriji srednjega roda jer uz morfeme -o, -ę (koji je otvoren, kompaktan) supostoji i morfem -e (koji je zatvoren, napet). Npr. *đko*, *něbo*; *līcę*, *jějcę*; *měste*, *sěle* (Črečan, Vrbovec, Gajiće).

2. govori s unutarsustavnom alternacijom o/i iza svih suglasnika izuzev gravisnih /p b m k g f v l/ i s dijasustavnom alternacijom o/ę. Inventar gramatičkih morfema srednjega roda je: -o, -ę, -i. Npr. *cedilo*, *drěvo*; *pōlę*, *līcę*; *kiritti*, *zlāti* ("korito, zlato") (Draganić, Prodindol).

U trećoj su *skupini* govori koji u kategoriji srednjega roda uopće nemaju morfem -o, a prema inventaru morfema razlikuju se dvije podskupine:

1. govori s inventarom: -ę, -e, jer alternacija o/ę nema kontekstnoga ograničenja kao u govorima druge skupine. Npr. *līcę*, *pōlę*; *sǐte*, *vīne*, i u govorima s oksitonezom *sǐte*, *vīne*. Takvi su npr. govorci u Začretju, Trebarjevu, Šestinama, Gregurovcu, Veterničkom.

2. govori s inventarom: -ę, -u, također bez kontekstnoga ograničenja za alternaciju o/u. Npr. *līcę*, *pōlę*; *měsu*, *vīnū* (Tdrovec, Pologi), *měsu*, *zlātu* (Dubranec), *měsu*, *vūhu* (Tuhovec), *tēlu*, *městu* (Nedeljanec).

⁵ U imenica nejednakosložne promjene (*vimę* – *vimęna*) završno ę nije gramatički morfem nego pripada osnovi.

⁶ Suglasnik /c/ zadržao je funkcionalnu palatalnost, kao što se i navedeni skupovi ponašaju kao palatali.

U četvrtoj su *skupini* govori koji u kategoriji srednjega roda također nemaju morfem *-o* zbog alternacije *o/ə* (kao i *o/ɛ*) i s inventarom morfema: *-e, e*. Međutim, od govora se u 1. podskupini 3. skupine razlikuju po tome što u nenaglašenim slogovima imaju i alternacije *o/u* i *o/u*. Na morfološkoj razini alternacija se *o/u* provodi i u zatvorenoj ultimi, koja se ponaša kao svaki drugi nenaglašeni slog izuzev otvorene ultime, koja ima alternaciju *o/ə*. Npr. *līcę, pōłę, kurītę, měste, öke*, G pl. *čāvluf, jězíkuf*, A sg. *glāvu, žēnu*, 3. pl. prez. *kupūjeju, mučiju, tučęju* (Markuševec, Markuševečki Popovec, Vidovec).

U petoj su *skupini* govori koji u kategoriji srednjega roda također nemaju morfem *-o*, a imaju unutarsustavnu alternaciju *u/i*, i to: iza gravisnih suglasnika /p b m k ʃ f v l/ morfem *-u*, a morfem *-i* iza svih ostalih suglasnika izuzev nepčanih, iza kojih je morfem *-e*, i koji su svi uvijek nenaglašeni. U takvim je govorima, dakle, inventar gramatičkih morfema srednjega roda: *-e, -u, -i*. Npr. *pōłę, līcę, öku, vūvvu; lěti, zlāti* (Domagović).

4. Istim fonotaktičkim zakonitostima kojima je zahvaćena kategorija srednjega roda, i prema čemu se za sada može razlikovati pet skupina kajkavskih govora, zahvaćene su i neke druge kategorije u deklinaciji. To su u imeničkoj deklinaciji u imenica m. r. tri padeža: I sg. i GD pl., u imenica sr. r., osim naprijed navedenoga NA sg., još i I sg. i D pl., i u imenica ž. r. ĐLI sg. Tako je i u pridjeva i zamjenica. Međutim, osim gramatičkoga morfema za NA sg. sr. r., u kojem se dosljedno provodi pravilo o zamjenjivanju vokala u kratkoj otvorenoj ultimi, ostali se gramatički morfemi u naprijed navedenim kategorijama ponašaju različito u odnosu na fonotaktička pravila u svakom govoru posebno.

Dosadašnja su istraživanja pokazala da je u većini govorova s alternacijom *o/ə* gotovo uvijek zahvaćen I sg., dok se G pl. ponaša vrlo različito. U jednim govorima, kao npr u Loboru, koji ima samo alternaciju *o/ə*, a ne i *o/u* u nenaglašenim slogovima, pa pripada prvoj skupini, bit će I sg. im. m. i sr. r. *z bīkēm, z īmēnēm*, ali će G pl. biti *bīkof, sinōf*. U drugim pak govorima iz iste skupine alternacija ima i I sg. i G pl. te će nastavci tih kategorija biti *-ēm* za I sg. i *-ef* za G pl. Npr. I sg. *z bīkēm, kapūtēm*, G pl. *bīkēf, kapūtēf* – Trgovišće).

Govori koji imaju tri alternacije i pripadaju četvrtoj skupini, imaju alternaciju *o/ə* u I sg., a *o/u* u G pl. Tako će npr. u zagrebačkim prigradskim naseljima Markuševcu, Markuševečkom Popovcu, Vidovcu u I sg. biti *-ēm*, npr. *nōžēm, vučītēlēm, pálčēm, bīkēm, kapūtēm*, dok će u G pl. biti *-uf*, npr. *čāvluf, stōlcuf* prema *kuñōf*. U tim govorima u im. ž. r. u I sg. alterniraju morfemi *-o/-u*, odnosno *-ou/-u* u odnosu naglašeni slog : nenaglašeni slog. Tako je npr. u Markuševečkom Popovcu: *z vodō* prema *z vrōuču māšču*, a u Vidovcu: *z vrōuču mastjōu*.

U govorima Plješivičkoga prigorja, u kojima se prate dvije faze alternacije *o/ə*, tj. *o/ə* u kratkim naglašenim slogovima i *ə/i*, gdje je */e/ < /o/*, u nenaglašenim slogovima, u I sg. im. m. i sr. r., nakon unifikacije nastavka *-ēm* za palatalne osnove,

gdje je /u/ < /o/, a -im iza osnova na ostale suglasnike, gdje je /i/ < /e/ < /o/. Npr. *klučim*, *dienim*, *miesim*, *sīnim*, *jēcim* te *mliekum*, *snięgum*, *zuobum*.

U G pl. vlada ista zakonitost pa prema morfemu -uof u naglašenom položaju, u nenaglašenom položaju alterniraju morfemi -if/-uf, npr. *denuof*, *laktuof*, *riguof* prema *guostif*, *krājif*, *nūozif*, *pūotif* te *rākuf*, *sursiětkuf*.

U D pl. je u naglašenom položaju morfem -em, a u nenaglašenom -im, npr. *ludēm*, *možēm* prema *guostim* *kilēnim*, *prjatejim*.

U zamjenica i pridjeva nakon prve faze alternacije o/ë (što je u dugom slogu /ie/, npr. *tāj* – *tiega*), u nenaglašenim su položajima morfemi -iga, -imu, npr. *ńēguf* – *ńēgviga*, *ńēgvimu*, *st (ōā)ri* – *st (ōā)riga*, *st (ōā)rimu*, *l ietní* – *l ietníga*, *lietnímu*.⁷

Izloženom se analizom željelo pokazati kakav je, na razini makrosustava, inventar gramatičkih morfema u naprijed navedenim kategorijama i kako se fonotaktičkim zakonitostima svakoga govora posebno promijenila njihova fonološka struktura.

⁷ O morfemu za DL sg. im. ž. r. usp. V. Zečević, *Iz kajkavske morfologije* (o DL sg. im. ž. r.), Rasprave Zavoda za hrvatski jezik 18, 1992, str. 259-266, a o morfemima za 1. pl. prez. usp. isti, *Fonoške neutralizacije u kajkavskom vokalizmu*, Zagreb 1993, str. 15-17, te M. Lončarić, *Kajkavsko narječe*, Zagreb 1996, str. 110.

SUMMARY

THE ORGANIC TRANSFORMATION OF KAJKAVIAN GRAMMATICAL MORPHEMS IN THE LIGHT OF THE COMPLEMENTARY DISTRIBUTION

According to phonotactic laws of each speech, the phonological structure of kajkavian grammatical morphems has been changed. As compared to the original structures, i.e. the speeches which have no distributional restrictions for vowels, in speeches with such restrictions the inventory of grammatical morphems and their phonological structure were changed in such a way that rich alomorphization on the system level, i.e. within the dialect as a whole, occurs. Categories affected by these phonotactic laws are: I sg. and GD pl. of masculine nouns, NAI sg. and D pl. of neuter nouns, DLI sg. of feminine nouns. The same categories occur in adjectives as well as pronouns.

Key words: supplementary vowel distribution, grammatical morphems, diasystem alterations